

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**Netwerkfilingologie en het ecosysteem van het meest
gelezen Middelnederlandse boek: een korte
introdutctie van het Pages of Prayer-project**
Dlabacova, A.

Citation

Dlabacova, A. (2023). Netwerkfilingologie en het ecosysteem van het meest gelezen Middelnederlandse boek: een korte introdutctie van het Pages of Prayer-project. *Queeste*, 30(2), 217-230.
doi:10.5117/QUE2023.2.004.DLAB

Version: Publisher's Version

License: [Creative Commons CC BY 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3720439>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

VONDSTEN EN MEDEDELINGEN/NOTES AND ANNOUNCEMENTS

Netwerkfilingie en het ecosysteem van het meest gelezen Middelnederlandse boek

Een korte introductie van het Pages of Prayer-project¹

Anna Dlabačová

Universiteit Leiden, LUCAS

a.dlabacova@hum.leidenuniv.nl

Abstract

This contribution introduces the project *Pages of Prayer: The Ecosystem of Vernacular Prayer Books in the Late Medieval Low Countries, c. 1380-1550* [PRAYER] (ERC Starting Grant, grant no. 101041517), which started at Leiden University on 1 March 2023. The aim of the project is to conduct the first large-scale investigation into the vast corpus of Middle Dutch prayer books of which the mainstay are books with one or more of the texts of ‘the Book of Hours’ in the translation ascribed to Geert Grote (1340-1384). *Pages of Prayer* aims to chart the entire ‘ecosystem’ in which the Dutch-language prayer books flourished and thrived. Apart from the shared transmission of texts in manuscripts and printed books, the project aims to map the inclusion of images, the roles of producers, owners, patrons, places, devotions, and the relations between all of these aspects over a long period of time by developing a cross-disciplinary approach: network philology. This approach aims to combine quantitative network analysis with advanced qualitative analysis to reach meaningful interpretations of the data.

Keywords: Books of hours, manuscript studies, early printed books, prayer literature, digital approaches, Modern Devotion, religious literature, history of religion, incunabula

1 De volledige titel van het project luidt: *Pages of Prayer: The Ecosystem of Vernacular Prayer Books in the Late Medieval Low Countries, c. 1380-1550* [PRAYER] (ERC Starting Grant, grant no. 101041517). Het project is gestart op 1 maart 2023 en loopt tot 1 maart 2028. Eerder schreef ik een Engelstalige introductie voor de *Leiden Medievalists Blog*: Dlabačová 2023.

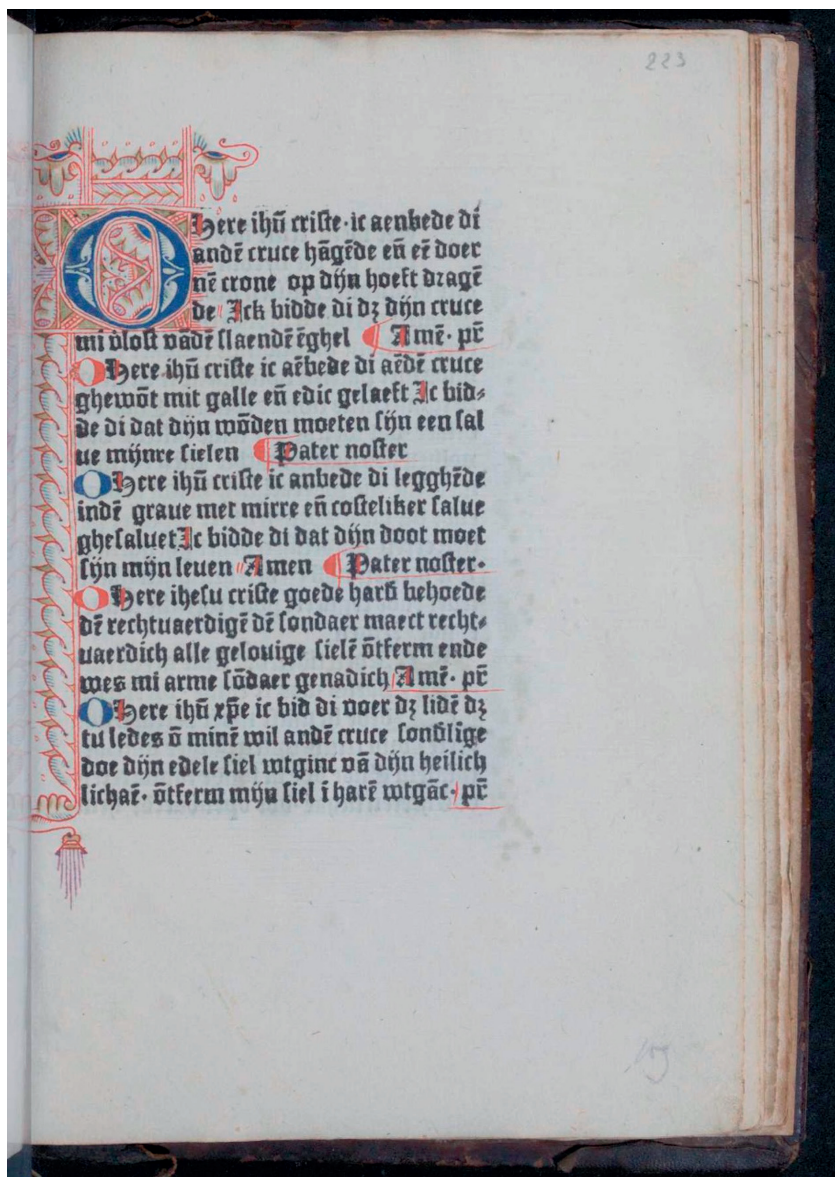
Dat het getijdenboek aan het einde van de middeleeuwen een ‘bestseller’ was, is algemeen bekend. Toch is de situatie in het Middelnederlandse taalgebied binnen de Europese context uitzonderlijk: nergens anders werden zo massaal gebedenboeken in de volkstaal gekopieerd, en vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw ook gedrukt, als in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Het leeuwendeel van deze boeken bevat de getijdenvertaling toegeschreven aan Geert Grote (1340-1384). Hoewel niet de oudste of enige, was deze vertaling verreweg de meest succesvolle: het was de populariteit van zijn teksten die het religieuze boekenlandschap diepgaand zou transformeren. Schattingen van het aantal bewaard gebleven handschriften lopen uiteen van meer dan 800 tot 2000.² Daarnaast zijn er nog exemplaren van zo’n dertig drukken bewaard die tussen 1480 en 1550 verschenen. Tot de verbeelding spreekt ook Frits van Oostroms bewering – op basis van voornoemde aantallen en enig nattevingerwerk (?) dat het oorspronkelijke aantal ‘vrijwel zeker meer dan tienduizend [moet] hebben bedragen’ (2013, 492).

Op basis van de aantallen lijkt het glashelder dat de getijden in de vertaling toegeschreven aan Grote ongekend populair waren in de late middeleeuwen en dat de boeken waarin zij bewaard zijn – zowel handgeschreven als gedrukt – een schat aan informatie bieden over de toenmalige spiritualiteit, gebedspraktijk, lees- en tekstcultuur. In zijn literatuurgeschiedenis wijst Van Oostrom Grotes getijdenboek aan als ‘topstuk’ van de Moderne Devotie, dat ‘breeduit zijn weg heeft gevonden naar menig godvruchtig burgerhuis’ (2013, 492 en 495). Onevenredig aan de hoeveelheid bronnen is het onderzoek evenwel beperkt gebleven en was, vooral onder medioneerlandici, de belangstelling gering.³ Verreweg de meeste studies zijn van de hand van kunsthistorici, die zeer waardevol werk hebben verricht.⁴ Voor de teksten, hun ontwikkeling, en de invloed van veranderingen in de samenstelling van de handschriften en drukken op de dagelijks gebedspraktijk – en daarmee de rol van deze boeken in de laatmiddeleeuwse samenleving – is nog maar weinig aandacht geweest. Wellicht heeft dit onder andere te maken met het verschijnen van de editie van Grotes getijdenboek van de hand van Nicolaas van Wijk in 1940 die vervolgens – wat betreft de teksten – representatief

2 Van Dijk 1990, 161.

3 Belangrijke uitzonderingen vormen het werk van Youri Desplenter (2008, 161-225), de studie van José van Aelst (2011) naar de *Honderd artikelen* van Henricus Suso die m.n. in handschriften vaak deel uitmaken van hetzelfde tekstcomplex als Grotes getijden, en de studie van Lydia Wierda (1995).

4 Een uitstekend voorbeeld is Korteweg 2013, en uiteraard kan Defoer e.a. 1989 niet onvermeld blijven.

Afb. 1 – De Gebeden tot de lijdenswerktuigen van Christus op naam van Gregorius in een exemplaar van de tweede druk van Jacob Jacobszoon van der Meer (1484). Dit exemplaar is van penwerk voorzien door 'broeder Meynaert', naamgever van een Haarlemse penwerkstijl. Den Haag, KB – Nationale Bibliotheek, 169 G 57, f. v7r. Foto: Early European Books, ProQuest LLC.

werd geacht voor alle handschriften en drukken.⁵ Omschrijvingen als ‘Geert Grotes Getijdenboek’ en ‘dit boek’ kunnen weliswaar de indruk wekken dat we met een boek in de moderne zin van het woord te maken hebben, maar dit is natuurlijk niet het geval.⁶

Niet alleen binnen de teksten en de volgorde van de teksten treedt variatie op.⁷ Vele uiteenlopende gebeden en geestelijke teksten profiteerden van het succes van Grotes getijdenvertaling en liften mee op de overlevering van de getijden. Andersom kon de ‘toevoeging’ van nieuwe, populaire gebeden zorgen voor een actualisering van de getijden en mogelijk zelfs een nieuwe impuls geven aan hun populariteit. Een goed voorbeeld zijn de gebeden tot de lijdenswerktuigen van Christus op naam van Gregorius, die vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw in grote aantallen handschriften én drukken met Grotes getijden opduiken, en die zelf telkens ook in een geüpdatete versie beschikbaar kwamen (afb. 1).⁸ Wanneer we de populariteit en de functie van Grotes getijden binnen het religieuze landschap van de laatmiddeleeuwse Nederlanden willen begrijpen, moeten we dus een veel breder corpus aan teksten bezien dan ‘slechts’ de aan hem toegeschreven vertalingen (zie hieronder).

De vraag hoe zo’n groot en divers corpus op een vruchtbare manier benaderd en bestuurd kan worden, is één van de kernvragen die aan de basis liggen van het project *Pages of Prayer: The Ecosystem of Vernacular Prayer Books in the Late Medieval Low Countries, c. 1380-1550* dat afgelopen maart van start is gegaan aan de Universiteit Leiden. Het project beoogt het eerste grootschalige onderzoek naar Middelnederlandse gebedenboeken uit te voeren door een nieuwe benadering – netwerkfilologie – te introduceren die alle aspecten van de volkstalige gebedenboeken in hun onderlinge afhankelijkheid bestudeert. Het project heeft een looptijd van vijf jaar en is als Starting Grant gefinancierd door het European Research Council. Naast de PI (Principal Investigator) bestaat het team uit twee PhD’s, een post-doc en een senior onderzoeker (data-specialist).⁹ Na een korte beschouwing over de achtergrond van Grotes vertaling – die mede ten grondslag ligt aan de definitie van het onderzoekscorpus – zal ik de vragen, benadering en planning van het project bespreken, evenals enkele (zeer) voorlopige resultaten.

5 Desplenter 2007, 8.

6 Citaten uit Van Oostrom 2013, 492.

7 Zie hierover Van Dijk 1993.

8 Rudy 2017, 101-136.

9 De eerste PhD, Irene Van Eldere, is op 1 maart 2023 gestart. Vanaf 1 november 2023 zal Susanne de Jong eveneens als PhD aan het project verbonden zijn. De positie van senior onderzoeker wordt vervuld door Peter Verhaar. Een postdoc zal in de loop van 2024 worden aangeworven.

Geert Grote als vertaler van de getijden

De jaren 1383/1384 vormden niet alleen een bijzondere periode voor de Middelnederlandse literatuur, maar hadden ook een grote invloed op de boekproductie in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Het waren de laatste levensjaren van Geert Grote, de Deventer patriciërszoon die de grondlegger werd van één van de invloedrijkste religieuze hervormingsbewegingen van de late middeleeuwen: de Moderne Devotie. Waarschijnlijk werkte hij in deze jaren aan zijn getijdenvertaling, nadat hem in de tweede helft van 1383 de mond was gesnoerd en hij het ideaal van een verinnerlijkt geloof niet meer in zijn preken kon verkondigen: de bisschop van Utrecht vaardigde een preekverbod voor diakens uit en ontnam zo ook Grote, die enkel tot diaken was gewijd, de mogelijkheid om de misstanden binnen de Kerk aan de kaak te stellen.¹⁰

De pen bleef hem wel ter beschikking om zijn idealen te verspreiden, en van deze mogelijkheid maakte hij vermoedelijk grif gebruik in de tijd die hem restte – op 20 augustus 1384 zou hij tijdens een epidemie aan de pest overlijden. De vertaling van de getijden (de teksten; de reeksen van psalmen, hymnen en Bijbellezingen die op een dag gelezen moesten worden op acht verschillende momenten; ‘getijden’ kan ook verwijzen naar de acht momenten zelf: metten, lauden, priem, terts, sext, none, vespers en completen) in het Middelnederlands maakte Geert Grote vermoedelijk in eerste instantie voor de arme vrouwen die een devoot leven wilden leiden en die op dat moment al een kleine tien jaar in zijn huis woonden. Het is ook goed mogelijk dat Grote de getijden vertaalde op verzoek van leken – burgers die zich aangesproken voelden door de idealen van Grote en de moderne devoten steunden.¹¹

Over Grotés ‘vertalerschap’ worden we geïnformeerd door zijn biografen, allen verbonden aan de Moderne Devotie en pas actief rond het midden van de vijftiende eeuw (Thomas van Kempen, Rudolf Dier van Muiden, Petrus Horn en Johannes Busch). Hun mededelingen over de teksten die Grote vertaalde, verschillen nogal: zo noemt Thomas van Kempen bijvoorbeeld alleen de Mariagetijden en ‘enkele andere getijden’.¹² De consensus – hoewel nog altijd een hypothese – is dat Grote negen teksten naar het Middelnederlands heeft omgezet: de kalender van het bisdom Utrecht, de Mariagetijden, de getijden van de Heilige Geest, de korte getijden van het heilig Kruis, de

10 Over Grotés biografie zie bijvoorbeeld Hofman 2018.

11 Desplenter 2018.

12 Van Dijk 1993, 225.

Afb. 2 – Het begin van de lange getijden van het Heilig Kruis in een vroeg vijftiende-eeuws handschrift (c. 1410, Utrecht?). Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 E 24 KL, f. 147v-148r.

getijden van de Eeuwige Wijsheid, de lange getijden van het Heilig Kruis, de zeven boetsalmen, de litanie en de dodenvigilie (afb. 2).¹³

De hierboven geschetste omvang én wat de teksten betreft diversiteit van het bronnenmateriaal nodigt kortgezegd niet direct uit tot het maken van een kritische editie (zelfs met de digitale tools waarover we thans beschikken lijkt dit een vrijwel onmogelijke opgave).¹⁴ Toch was juist een reconstructie van het originele getijdenboek van Grote en de Latijnse tekst die daaraan ten grondslag lag het doel van pater Rudolf van Dijk. Met het voorbereidende werk dat hij verrichtte met het oog op het maken van een kritische editie die Van Wijks diplomatische editie uit 1940 zou moeten vervangen, heeft Van Dijk belangwekkend onderzoek gedaan naar bijvoorbeeld de volgorde van de ‘componenten’ van Grotes getijdenboek (het onderzoek naar zgn. *fingerprints*): zo staan de Mariagetijden vrijwel altijd aan het begin en de boetsalmen, litanie en dodenvigilie aan het einde; andere getijden vinden we in tamelijk variabele volgorde daartussenin.¹⁵ Een kritische editie is er uiteindelijk niet gekomen (en staat voorlopig ook niet op de rol

¹³ Van Dijk 1990, 160-164 & Van Dijk 1993, 215; Desplenter 2015, 153.

¹⁴ Vgl. Van Oostrom 2013, 492: ‘[...] dat [i.e., Grotes Getijdenboek] mede hierom [vanwege de grote aantallen hss.] nog altijd ontoereikend is uitgegeven. Een editie naar voldragen wetenschappelijke maatstaven is hier vrijwel onbegonnen werk’.

¹⁵ Van Dijk 1993, 223-228.

in de *Gerardi Magni Opera Omnia*-reeks). Vermoedelijk heeft niet alleen de enorme hoeveelheid bronmateriaal Van Dijks onderzoek parten gespeeld, maar ook de variatie binnen het corpus.¹⁶

Een nieuwe, brede blik

Het *Pages of Prayer*-project gaat nadrukkelijk niet op zoek naar een oorspronkelijke tekst of de oorspronkelijk volgorde waarin Grote de verschillende teksten geplaatst zou hebben – niet alleen vanwege de vele valkuilen die zo'n opgave met zich meebrengt, maar vooral ook omdat het belang van de auteur(stekst) in de studie van de Middelnederlandse literatuur op de achtergrond is geraakt. Onder invloed van onder andere de materiële filologie is de aandacht verschoven naar de functie van teksten in hun materiële context. Voor de studie van de getijden lijkt de auteursvraag bovendien daadwerkelijk van ondergeschikt belang: het is goed mogelijk dat wij (als moderne onderzoekers) het auteurschap van de vertaling door Geert Grote belangrijker vinden dan de laatmiddeleeuwse gebruikers van deze teksten. Voor zover bekend werd maar in één enkel handschrift, dat bewaard werd in Münster en in de Tweede Wereldoorlog verloren is gegaan, melding gemaakt van het feit dat de dodenvigilie uit het Latijn vertaald was door 'meister Gheride den groten'.¹⁷

Het onderzoek binnen *Pages of Prayer* beziet het corpus met een nieuwe blik en richt zich op vragen over de rol van de vertaling in – en de impact op – de laatmiddeleeuwse religie, cultuur en samenleving: Hoe evolueerden Middelnederlandse gebedenboeken en hun functie doorheen de vijftiende eeuw, de periode van de *Medienwechsel* en de vroege Reformatie? Welke significante varianten treffen we in de teksten zelf aan? Welke patronen kunnen we ontwaren in de compilaties van teksten en afbeeldingen die we in deze boeken aantreffen en hoe verhouden die patronen zich tot hun functie(s)? Zijn er regionale verschillen aan te wijzen? Is het mogelijk om tot een fijnmaziger classificatie te komen dan 'getijdenboek of getijden- en gebedenboek (in de vertaling van Geert Grote)'? Waren productiecentra gespecialiseerd in een bepaald type gebedenboek dat zij voor een specifieke groep lezers produceerden?

Afgezien van andere vragen, stelt *Pages of Prayer* ook andere voorwaarden aan de boeken in het onderzoekscorpus. In principe worden alle

16 Binnen de teksten zelf treedt ook de nodige variatie op: vgl. Van Dijk 1993, 214.

17 Moll 1880, 1-7. Van Dijk 1990, 186. Desplenter 2015, 153.

Afb. 3 – Het begin van de getijden van de Heilige Geest die in deze druk in een ‘weekoefening’ zijn opgenomen en op zondag gebeden dienden te worden. Den Haag, KB – Nationale Bibliotheek, 150 G 10, f. A[1]r. Foto: ProQuest LLC.

handschriften en drukken meegenomen die één van de teksten uit ‘het’ getijdenboek toegeschreven aan Grote bevatten, waarbij meteen opgemerkt moet worden dat het project niet streeft naar volledigheid. Dit pragmatische criterium zorgt voor een brede blik die het mogelijk maakt om de functie van Grotes vertaling buiten het ‘traditionele’ getijdenboek (dat in ieder

geval de kernteksten, i.e., de Mariagetijden, boetpsalmen en de dodenvigilie bevat) te bestuderen. Deze inclusieve ‘werkdefinitie’ zorgt voor een betere afspiegeling van de diversiteit in de overlevering en het gebruik van de aan Grote toegeschreven vertalingen.

Zo kan in het onderzoek bijvoorbeeld het gebedenboek uit het bezit van de Leidse stadssecretaris Jan Filipszoon worden meegenomen. Afgezien van de korte getijden van het heilig Kruis – hier vervlochten met een andere getijdentekst, *Van ons heren doernen croen* – bevat dit handschrift, gemaakt in het begin van de jaren 1480, een verzameling (communie) gebeden (sommige met getijdenstructuur), traktaten en lijsten, evenals het *Sint-Hieronymuspsalter*.¹⁸ Ook voor de drukken levert de brede blik vermoedelijk een gediversifieerd beeld op: een druk uit 1498 combineert bijvoorbeeld drie getijden van de hand van Grote (getijden van de Heilige Geest, getijden van de Eeuwige Wijsheid en de lange getijden van het heilig Kruis) met vier andere getijden (Heilige Anna, Alle Heiligen, Heilig Sacrament en smarten van Maria) en verdeelt de teksten over de dagen van de week (afb. 3). Hier worden Grotes getijden onderdeel van een weekoefening die de lezer voor iedere dag een andere focus in zijn of haar gebedspraktijk biedt.¹⁹

Netwerkfilingologie en het gebedenboek-ecosysteem

Om de bovengenoemde vragen rond de functie, ontwikkeling en receptie van Grotes getijdenvertaling te beantwoorden, poogt *Pages of Prayer* de meest opvallende kenmerken van het corpus – d.w.z. de massaliteit en diversiteit – niet als een obstakel, maar juist als een unieke kans te zien om een interdisciplinaire benadering te ontwikkelen die zich richt op het bestuderen van alle aspecten van Middelnederlandse gebedenboeken in relatie tot elkaar. Kopiïsten, drukkers, auteurs, mecenasen, lezers, bezitters, afbeeldingen, devoties en uiteraard de boeken en de teksten zelf creëerden en cultiveerden in de loop van de tijd een complex web van onderlinge verbindingen dat het best kan worden gezien als een ‘ecosysteem’ waarbinnen het Middelnederlandse gebedenboek gedurende meer dan anderhalf decennium floreerde. Om het ecosysteem in kaart te brengen, verenigt

18 Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 2782. De laatste tekst begint op f. 61v.

19 *Incunabula Short Title Catalogue* (ISTC), nr. ih00431400. Schoonhoven: [Canonici Regulares apud S. Michaelen in Den Hem], 28 maart 1498. Getijden werden vaker op een specifieke dag van de week gebeden, vgl. Desplenter 2008, 183.

netwerkfilingie inzichten uit verschillende disciplines (materiële filologie, sociale netwerkanalyse, kunstgeschiedenis (tekst en beeld als onderdeel van één gedeelde devotionele cultuur), en sociologie (Bruno Latours *Actor Network Theory* (ANT), die een gelijke hoeveelheid ‘agency’ toekent aan menselijke actoren en objecten) en combineert kwantitatief met kwalitatief onderzoek.²⁰

Tijdens de eerste fase wordt een datamodel ontwikkeld dat specifiek is toegesneden op het Middelnederlandse gebedenboek in zowel handschrift als druk. Relaties tussen teksten worden in het datamodel in belangrijke mate bepaald door hun gezamenlijke overlevering in zowel handgeschreven als gedrukte boeken, en het datamodel biedt plek aan alle andere relevante informatie. Het gebedenboek van Jan Filipszoon, bijvoorbeeld, bevat niet alleen een verscheidenheid aan teksten die werden samengebracht om aan zijn devotionele behoeften te voldoen. Het handschrift is versierd met penwerk in de zogenaamde ‘lussenstijl’, wat het waarschijnlijk maakt dat het boek werd vervaardigd in het klooster Lopsen of Sint-Hieronymusdal in Leiden.²¹ We weten ook dat Jan Filipszoon het boek naliet aan zijn (achter) nicht, Margriete Claesdochter.²²

Vergelijkbare gegevens zullen ook worden opgenomen voor gedrukte gebedenboeken: de ‘weekoefening’ uit 1498 werd gedrukt in Schoonhoven door de reguliere kanunniken van Sint-Michiel in Den Hem, die ook gebedenboeken met een heel andere samenstelling produceerden.²³ In tegenstelling tot bijvoorbeeld het Psalter van de Moderne Devotie, lijkt de samenstelling van alle incunabelen die in de eerste tien jaar nadat de aan Grote toegeschreven getijden de drukpers bereikten (in 1480 in Delft) in samenstelling te verschillen.²⁴ Om de lezer en processen van personificatie van het gedrukte boek de ruimte te geven die ze verdienen, worden ook de afzonderlijke exemplaren van iedere druk beschreven. Het exemplaar van de druk met de ‘weekoefening’ dat nu in de KB te Den Haag ligt (zie afb. 2), bevat eenvoudig penwerk en ingekleurde houtsneden, maar er zijn ook exemplaren waarin alleen eenvoudige rubricering is aangebracht.²⁵ Bezit-

20 Ik beperk me hier tot een kleine selectie van relevante literatuur: Nichols & Wenzel 1996, Nichols 1997, Falkenburg 2001, Latour 2005.

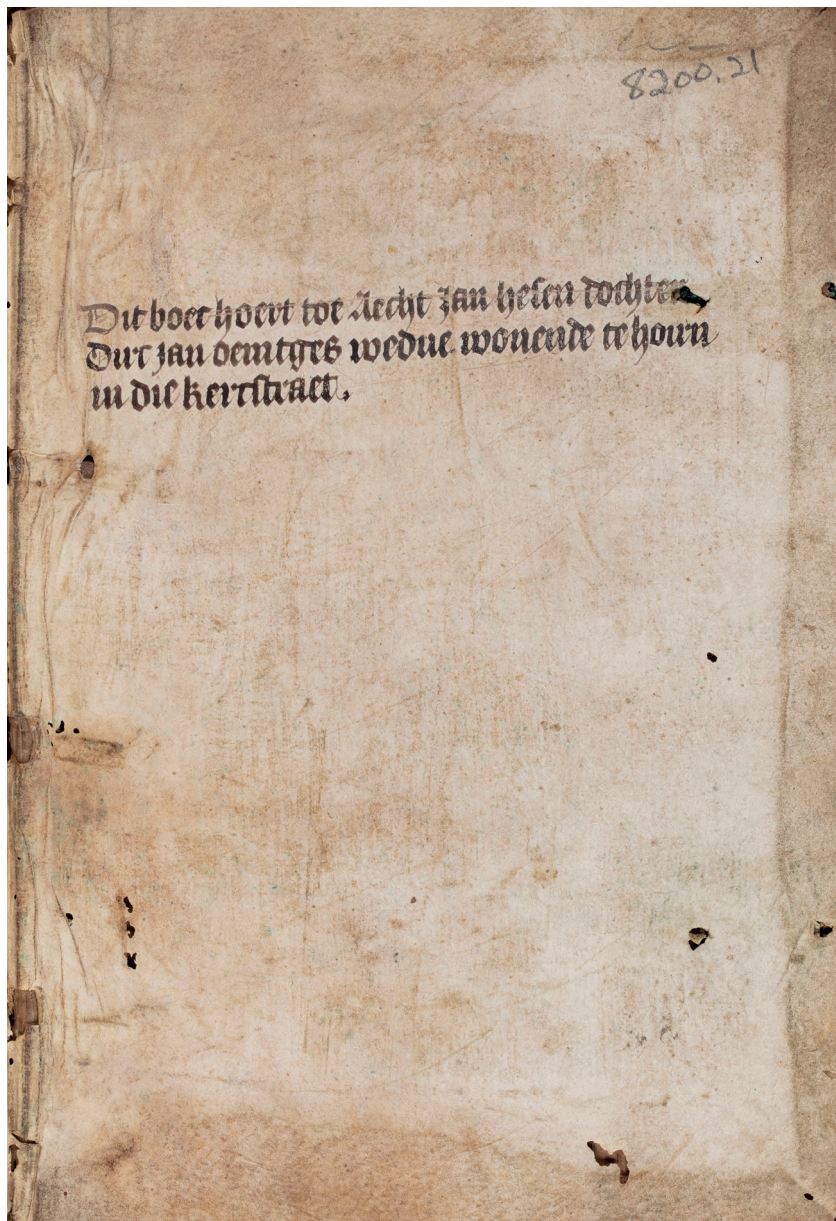
21 As-Vijvers 2021, m.n. 88.

22 Bouwman e.a. 2008, 64.

23 ISTC, nr. ih00431200.

24 De vroegst bekende druk verscheen op 8 april 1480 bij Jacob Jacobszoon van der Meer: ISTC, nr. ih00429300. Over de drukken van het Psalter zie Desplenter 2007, 10-13.

25 Den Haag, KB 150 G 10 (het exemplaar is samengebonden met delen van ISTC, nr. ih00431200) en Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH Warm i1263 E6.

Afb. 4 – Bezittersaantekening van Aecht Jan Hesendochter, weduwe van Dirc Jan Oemtges, wonend in de Kerkstraat in Hoorn, in een exemplaar van de tweede druk van Jacob Jacobszoon van der Meer (1484). The Rare Book & Manuscript Library, University of Illinois at Urbana-Champaign, 264.02 C28hoD1484.

tersnotities vallen uiteraard ook onder exemplaargebonden gegevens – zo komen we er bijvoorbeeld achter dat de Delftse drukken (1480 en 1484) van Jacob Jacobszoon van der Meer door zowel religieuzen als leken werden gelezen (afb. 4) – evenals met de hand toegevoegde teksten of teksten (zowel gedrukt als handgeschreven) waarmee het exemplaar in één band werd samengebonden.²⁶

Het op maat gemaakte datamodel wordt vervolgens geïmplementeerd in *Heurist*, een *open source* datamanagementsysteem.²⁷ Na een periode van ongeveer anderhalf jaar waarin het team zich volledig zal richten op het acquireren van data door beschrijvingen van gebedenboeken uit bestaande databases te importeren (bijvoorbeeld de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*) en zelf beschrijvingen toe te voegen, zal aan de hand van netwerkvisualisaties een verkennende analyse van het gebedenboekecosysteem uitgevoerd worden. Op basis van deze exploratieve netwerkanalyse zullen delen van het ecosysteem geselecteerd worden voor diepgaande, kwalitatieve analyses. Deze zullen zich richten op verschillende aspecten binnen het ecosysteem: productie en receptie handschriften, de vorming en functie van tekstclusters, de functie van afbeeldingen in relatie tot teksten en de ontwikkeling van het gebedenboek op de drukpers. Langetermijnontwikkelingen en de effecten van de *Medienwechsel* zullen nader worden geanalyseerd in de synthese.

Op deze manier hoopt het project een van de belangrijkste boeken van de late middeleeuwen in al zijn facetten te kunnen vatten. Hopelijk verbetert het project ons begrip van de (veranderende) functie(s) van het volkstalige gebedenboek binnen de laatmiddeleeuwse en vroegzestiende-eeuwse religie en samenleving, en zal het bijdragen aan het blootleggen van de verschillende gebeds- en devotiepraktijken die met deze boeken verbonden waren. Maar de materiële boeken kunnen ook meer prijsgeven over het immateriële: de onderliggende noties en ideeën die het fundament vormen van de laatmiddeleeuwse cultuur én van het ecosysteem waarbinnen het Middelnederlandse gebedenboek tot bloei kon komen.

26 Een exemplaar van de druk van 1480 was bijvoorbeeld in het bezit van de tertiariissen van Sint-Ursula te Schiedam (Cambridge, University Library, Inc.5.E.2.2[2815]) en een exemplaar van de herdruk uit 1484 (ISTC, nr. ih00430000) kwam in het bezit van een weduwe in de Kerkstraat in Hoorn (Urbana, University Library of Illinois at Urbana-Champaign Library, Incunabula 264.02 C28hoD1484) (zie afb. 4). Aan het laatste exemplaar zijn katernen met verschillende handgeschreven teksten toegevoegd.

27 <https://heuristnetwork.org/>

Bibliografie

- As-Vijvers, Anne Margreet W., 'Manuscript production in the monastery of St Hieronymusdal in Lopsen, near Leiden', in: *Oud Holland* 134 (2021), 69-100.
- Bouwman, André e.a., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000*. Leiden: Primavera pers en Uitgeverij Ginkgo, 2008.
- Defoer, H.L.M., A.S. Korteweg & W.C.M. Wüstefeld (red.), *The Golden Age of Dutch Manuscript*. Stuttgart: Belser Verlag, 1989.
- Desplenter, Youri, 'Lofzangen overghesedt en gheprent. Van *Die duytsche souter* (1480) tot Saily's *Verscheyden Litanien* (1595)', in: *Trajecta* 16 (2007), 5-29.
- Desplenter, Youri, *Alaertrijc segt lofsanc. Middelnederlandse vertalingen van Latijnse hymnen en sequensen. Bd. I, Studie*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, 2008.
- Desplenter, Youri, 'Psaltervertalingen van de moderne devotie (ca. 1380-ca. 1520)', in: Paul Gillaerts e.a. (red.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen*. Heerenveen: Royal Jongbloed, 2015, 151-164.
- Desplenter, Youri, 'Het getijdengebed in het Nederlands', in: Anna Dlabáčová & Rijcklof Hofman (red.), *De Moderne Devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late Middeleeuwen*. Zwolle: WBooks, 2018, 92-95.
- Dlabáčová, Anna, 'The Most Widely Read Middle Dutch Book: An Introduction to "Pages of Prayer"', op *Leiden Medievalists Blog*. 2023. <<https://www.leiden-medievalistsblog.nl/articles/the-most-widely-read-middle-dutch-book-an-introduction-to-pages-of-prayer>> (geraadpleegd op 13-09-2023).
- Falkenburg, Reindert, 'The Household of the Soul: Conformity in the Merode Triptych', in: Maryan W. Ainsworth (red.), *Early Netherlandish Painting at the Crossroads. A Critical Look at Current Methodologies*. New York: Metropolitan Museum of Art & New Haven: Yale University Press, 2001, 2-17.
- Hofman, Rijcklof, 'Geert Grotes religieuze vernieuwing', in: Anna Dlabáčová & Rijcklof Hofman (red.), *De Moderne Devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late Middeleeuwen*. Zwolle: WBooks, 30-31.
- Incunabula Short Title Catalogue* (ISTC), <<https://data.cerl.org/istc>> (geraadpleegd op 12-10-2023).
- Korteweg, Anne S., 'Books of Hours from the Northern Netherlands Reconsidered: The Uses of Utrecht and Windesheim and Geert Grote's Role as a Translator', in: Sandra Hindman & James H. Marrow (red.), *Books of Hours Reconsidered*. Londen: Harvey Miller Publishers, 2013, 235-261.
- Latour, Bruno, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Moll, W., *Geert Groote's Dietsche vertalingen, beschreven en toegelicht*. Amsterdam: Johannes Müller, 1880.

- Nichols, Stephen G., & Siegfried Wenzel (red.), *The Whole Book. Cultural Perspectives on the Medieval Miscellany*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996.
- Nichols, Stephen G., 'Why Material Philology? Some Thoughts', in: Helmut Tervoorren & Horst Wenzel (red.), *Philologie als Textwissenschaft. Alte und Neue Horizonte*. Speciaal nummer van: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 116 (1997), 10-30.
- Rudy, Kathryn M., *Rubrics, Images and Indulgences in Late Medieval Netherlandish Manuscripts*. Leiden: Brill, 2017.
- Van Aelst, José, *Vruchten van de Passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's Honderd artikelen*. Hilversum: Verloren, 2011.
- Van Dijk, R. Th. M., 'Het getijdenboek van Geert Grote. Terugblik en vooruitzicht', in: *Ons geestelijk erf* 64 (1990), 156-194.
- Van Dijk, R. Th. M., 'Methodologische kanttekeningen bij het onderzoek van getijdenboeken', in: Th. Mertens (red.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza*. Amsterdam: Prometheus, 1993, 210-229 en 434-437.
- Van Oostrom, Frits, *Wereld in Woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam: Prometheus, 2013.
- Van Wijk, N., *Het getijdenboek van Geert Grote; naar het Haagse handschrift 133 E21*. Leiden: Brill, 1940.
- Wierda, Lydia, *De Sarijs-handschriften. Laat-middeleeuwse handschriften uit de IJsselstreek* (Zwolle: Waanders, 1995).